

Ideaalbeeld versus Realiteit

DE ROLLEN VAN VROUWEN IN HET VROEGE
CHRISTENDOM

Ideaalbeeld versus Realiteit

De Rollen van Vrouwen in het Vroege Christendom

Student: Eline Veldman

Studentnummer: 5631564

Onderwijsinstelling: Universiteit Utrecht

Opleiding: Geschiedenis

Vak: Ges- Bachelor Eindwerkstuk (GE3V14054)

Scriptiebegeleider: Floris van den Eijnde

Datum: 19 januari 2018

Samenvatting

De rollen van vrouwen binnen het vroege christendom werden nauwkeurig in de gaten gehouden door kerkvaders en andere mannelijke geestelijken. Vrouwen moesten voldoen aan het ideaalbeeld dat deze mannen van hen hadden, echter, het is de vraag of dit de vrouwen ook lukte. Dit onderzoek gaat daarom in op de vraag: kwamen de rollen die vrouwen hadden binnen het vroege christendom overeen met het ideaalbeeld dat er van hen was? Na bestudering van verschillende literaire en materiële bronnen biedt dit onderzoek een verassend veelzijdig antwoord op de onderzoeksvraag, die sterk afhankelijk blijkt te zijn van de drie te bespreken deelgebieden: het religieuze domein, de huiselijke sfeer en het celibaat.

Inhoudsopgave

Inleiding	4
1. Vrouwen als Priesters, Diakenen en Profeten	7
2. Een Christelijke Opvoeding	14
3. Het Celibataire Leven.....	19
Conclusie.....	25
Literatuurlijst.....	28
Primaire bronnen:	28
Bibliografie:.....	31

Inleiding

De geschiedenis van het christendom begint in Palestina met het leven van Jezus van Nazareth. Het christendom werd verspreid door mannen en vrouwen die de ‘blijde boodschap’ verkondigden. Het christelijke geloof bleek aantrekkelijk te zijn en werd zo verspreid over het gehele Romeinse Rijk. Onder keizer Constantijn I werd het christendom erkend en in 381 onder keizer Theodosius I de Grote werd het geloof tot staatsgodsdienst verheven.

Binnen dit vroege christendom hadden vrouwen diverse rollen. Zo hadden ze een grote rol in de opvoeding van kinderen, kozen vele vrouwen bewust voor het celibaat of om na het overlijden van hun man celibatair te leven en werden ze door Paulus (ca. 3 – ca. 64 n.C.) erkend als zijn ‘medewerkers in Christus Jezus’.¹ Vooral dit laatste aspect werd niet door iedereen gewaardeerd. Zo protesteerde de kerkvader Tertullianus (ca. 160 – ca. 230) tegen een vrouw die het recht had verkregen om te onderwijzen en vervolgens ook het recht verkreeg om te dopen: ‘For how credible would it seem, that he [Paulus] who has not permitted a woman to learn with over-boldness, should give a female the power of teaching and baptizing!’² Ook de keuze van een vrouw om celibatair te leven en de rol in de huiselijke sfeer kennen een spanningsveld tussen de positie van de vrouw en het ideaalbeeld dat er van hen was.

De historiografie omtrent dit onderwerp lijkt op het eerste gezicht groot. Er is namelijk veel geschreven over het vroege christendom en er is in de laatste decennia ook steeds meer aandacht gekomen voor vrouwen in de late oudheid. Weliswaar is er ook geschreven over de verschillende rollen die vrouwen hadden binnen het geloof. Echter, er is nog niet veel onderzoek gedaan naar de vraag of er overeenkomsten waren tussen de werkelijke rollen die vrouwen hadden binnen het christendom en het ideaalbeeld dat er van hen werd gevormd. Dit paper focust zich op het Middellandse Zeegebied dat onderdeel was van het Romeinse Keizerrijk en gebruikt bronnen vanaf halverwege de eerste eeuw, beginnend met de Brieven van Paulus, omdat dit de eerste bronnen zijn die iets zeggen over rollen van vrouwen, tot de zesde eeuw, eindigend met inscripties. Dit, omdat vanaf deze eeuw de bronnen die gaan over rollen van vrouwen, gestaag afnemen en derhalve niet kunnen bijdragen aan deze scriptie. De onderzoeksvraag van deze scriptie luidt als volgt: kwamen de rollen die vrouwen hadden binnen het vroege christendom overeen met het ideaalbeeld dat er van hen was? Deze vraag is onderverdeeld in drie deelgebieden. De eerste is het religieuze domein, de volgende de

¹ Rom. 16:3.

² Tert., *De Bapt.* 17.

huiselijke sfeer en als laatste komen vrouwen aan bod die een speciale plaats hadden binnen het vroege christendom: vrouwen die kozen voor een celibatair leven. Voor deze drie deelgebieden is gekozen omdat het veel facetten van het dagelijks leven van een vrouw in het vroege christendom afdekt. Veel groepen vrouwen komen daardoor aan bod: bijvoorbeeld zowel getrouwde vrouwen met kinderen als celibataire vrouwen. Daarbij komt dat ik mij heb laten leiden door de primaire bronnen zelf, dit zijn namelijk drie onderwerpen waar veel kerkvaders, andere mannelijke geestelijken, concilies en kerkorden over schreven.

In deze scriptie komt de term ‘christenen’ veelvuldig voor. Het is belangrijk om in aanmerking te nemen dat christenen, net als heidenen, zichzelf zagen als ‘Romeinen’. De term ‘christenen’ werd dan ook pas in de tweede eeuw voor het eerst vermeld – buiten de geschriften van het nieuwe testament – in teksten van Suetonius, Plinius de Jongere en Tacitus. Daarnaast waren er in de late oudheid zelf meerdere verschillende definities van wat ‘het christendom’ betekende en veel van de aanhangers van het christendom verwierpen elkaar als kettters of zelfs als helemaal niet-christelijk.³ Een ander begrip dat cruciaal is in dit onderzoek is ‘ideaalbeeld’. Dit betreft dan het ideaalbeeld van kerkvaders en andere mannelijke geestelijken. Dit begrip gaat over wat de ideale voorstelling was, een conceptie van iets dat perfect is, van in dit geval christelijke vrouwen. Er is gekozen voor het ideaalbeeld van mannelijke geestelijken omdat aan de ene kant er van deze mannen simpelweg de meeste bronnen terug te vinden zijn wat betreft dit onderwerp en aan de andere kant omdat zij vaak invloedrijk waren en hun geschriften, en daarmee hun denkwijzen, meestal ver verspreid raakten in het Romeinse Rijk.

Het is moeilijk om informatie van en over vrouwen te vinden. Er is immers bijna niets overgebleven van wat vrouwen zelf schreven of maakten. Maar wat we wel weten is de manier waarop het leven van vrouwen door mannen werd waargenomen, geduid en gereguleerd in termen van leidende ideeën, prioriteiten, veronderstellingen en interesses.⁴ Degenen die zulke discoursen voortbrachten waren vrijwel altijd mannen van de geschoolde elite met een gezamenlijke culturele erfenis. Echter, dit hoeft niet alleen maar negatief te zijn. Discoursen vormen onze percepties, maar reageren ook op wat er gebeurt. Veel laat-antieke teksten die zich bezighouden met vrouwen proberen om te gaan met actuele gebeurtenissen: bijvoorbeeld, pastorale reacties op moeilijke vragen, of rechtsgeleerden die de overgenomen

³ Kate Cooper, *The Virgin and the Bride: Idealized Womanhood in Late Antiquity* (Cambridge 1996) x.

⁴ Gillian Clark, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles* (Oxford 1993) 2.

regels aanpassen in antwoord op een duidelijk onrecht.⁵ Ook zijn de vooroordelen in teksten van geestelijken nuttig voor het bestuderen van het ideaalbeeld.

Er blijven daarentegen toch moeilijkheden bestaan. Zelfs als we vooroordelen van mannen uit bronnen kunnen filteren, blijft het ingewikkeld om uit mannelijke verslagen aspecten van het vrouwenleven te destilleren, vooral als dit om aspecten gaat waarvan deze mannen vermoedelijk waren uitgesloten.⁶ In hoeverre waren kerkvaders bijvoorbeeld bekend met de rol van vrouwen binnen de huiselijke sfeer? Ook is het nodig om rekening te houden met de mogelijkheid dat de informatie die we uit bronnen willen halen wellicht niet overeenkomt met wat de auteurs van die bronnen er destijds mee bedoelden. En als we dan toch tussen de regels door proberen te lezen, onze eigen vragen stellend, dan is er geen zekerheid dat ons misnoegen werd gedeeld door vrouwen van die tijd, wier belevenissen en verwachtingen zeer anders waren dan die van ons nu.⁷ Het is derhalve nodig om met grote voorzichtigheid antieke bronnen te bestuderen om daaruit betrouwbare informatie te halen over wat vrouwen deden.

In dit onderzoek komen er behalve literair materiaal ook een paar keer materiële bronnen aan bod, bijvoorbeeld inscripties en een fresco. Dit zijn wel een tamelijk beperkt aantal soorten voorwerpen vanwege het kleine aantal dat bruikbaar is wat betreft dit onderwerp. Toch komen materiële bronnen aan bod aangezien ze meestal een schat aan informatie bevatten. Vaak zijn ze ook minder kwetsbaar voor vooroordelen van gender die de overdracht van literatuur betreffen, aangezien ze minder afhankelijk zijn van kopiëren.⁸ Mannen zijn nog steeds oververtegenwoordigd in deze documenten, maar deze voorwerpen bevatten desondanks substantiële informatie over vrouwen.

⁵ Ibidem, 3.

⁶ Ross Shepard Kraemer, *Her Share of the Blessings: Women's Religions Among Pagans, Jews, and Christians in the Greco-Roman World* (Oxford 1994) 24.

⁷ Clark, *Women in Late Antiquity*, 3-4.

⁸ Kraemer, *Her Share of the Blessings*, 24-25.

1. Vrouwen als Priesters, Diakenen en Profeten

In de Grieks-Romeinse periode was praktisch de enige context voor de discussie over vrouwelijk religieus leiderschap, die van vrouwelijke evangeliebediening binnen het christendom. Behalve rabbijnse discussies over waarom vrouwen niet cultische verplichtingen van anderen kunnen ontzetten, zijn er geen joodse bronnen uit de oudheid die debatteren of vrouwen in de synagoge aan godsdienstoefening konden doen.⁹ En misschien niet verrassend, het onderwerp komt ook niet ter sprake in de heidense literatuur, waar de bevoegdheid van vrouwen wat betreft godsdienstoefening geen probleem lijkt te zijn. Alleen bij de christenen is religieus leiderschap van vrouwen een knelpunt. Alleen christenen debatteren erover en proberen vrouwen uit te sluiten van het beoefenen van religieuze ambten – soms succesvol. Er is dus een duidelijk knelpunt tussen wat er van vrouwen werd verwacht en wat de werkelijkheid was voor diezelfde vrouwen. Maar wat verwachtten de kerkvaders en andere mannelijke geestelijken dan precies van vrouwen? En wat voor rollen hadden deze vrouwen? Kwam, aldus, binnen de religieuze sfeer het ideaalbeeld overeen met de werkelijke rollen die vrouwen hadden? Er is om dit te onderzoeken gebruik gemaakt van een aantal significante teksten uit de eerste vijf eeuwen en een fresco. Allereerst zullen de Brieven van Paulus, de *Handelingen van Paulus en Thekla* en een fresco uit de Catacomben van Priscilla aan bod komen. Vervolgens komen teksten van de kerkvader Tertullianus en een bijzondere brief van Paus Gelasius I langs en tot slot volgen kerkorden uit de derde en vierde eeuw die zich beroepen op de autoriteit van de apostelen.

Rollen van vrouwen binnen de kerk bestonden onder andere uit het dopen en het onderrichten van andere gelovigen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit het verhaal van Thekla in de *Handelingen van Paulus en Thekla*. Deze handelingen zijn onderdeel van de apocriefen van het Nieuwe Testament die alom bekend waren in de oudheid en vaak worden toegeschreven aan een apostel of andere christen uit de eerste eeuw. De auteur en de precieze datering van de *Handelingen van Paulus en Thekla* zijn onbekend, maar het is in ieder geval geschreven voor het einde van de tweede eeuw. In deze meeslepende vertelling handelt Thekla zelf. Zo verdedigt ze haar kuisheid, ondergaat ze martelingen en tart ze de autoriteiten zodat uiteindelijk de verschillende Romeinse bestuurders die haar hadden veroordeeld haar kracht en toewijding bewonderen.¹⁰ Ook de apostel Paulus, die zij volgt op zijn reizen, is verwonderd dat ze nog leeft. Uit de *Handelingen van Paulus en Thekla* blijkt duidelijk dat zij

⁹ Kraemer, *Her Share of the Blessings*, 259.

¹⁰ *De Handelingen van Paulus en Thekla*.

doopte en mensen onderwees. Zo doopte ze zichzelf: ‘And she threw herself in, saying: In the name of Jesus Christ I am baptized on my last day’,¹¹ waarmee ze op spiritueel gebied gelijk werd aan Paulus. Verder onderrichte ze en doopte ze Tryphaena en haar vrouwelijke bedienden, waardoor Thekla zichzelf vestigde als een zendelingsprediker onafhankelijk van Paulus.¹²

Behalve onderrichten en dopen, hadden vrouwen ook nog andere rollen binnen de kerk. Zo noemt Paulus in zijn brieven dat vrouwen zijn metgezellen zijn. Ze krijgen titels als ‘diaken’¹³ en de eerdergenoemde ‘medewerkers’,¹⁴ ook erkent Paulus ze als profeten¹⁵ en kent hij in ieder geval één vrouw, Junia, de titel van apostel toe.¹⁶ In de pastorale brieven¹⁷ zinspeelt Paulus in een brief aan Timoteüs mogelijk op vrouwelijke diakenen. Hij heeft het namelijk over diakenen en hoe zij zich moeten gedragen en noemt vervolgens dat dit ook geldt voor vrouwen. Of hij hiermee vrouwelijke diakenen bedoelde of de vrouwen van diakenen is onduidelijk.¹⁸ Volgens Margaret MacDonald, professor op het gebied van religieuze studies, zijn er geen indicaties dat deze vrouwen, in hun rollen van leiderschap, lagere posities bezaten dan hun mannelijke tegenhangers.¹⁹ Bovendien, in Paulus’ onbetwiste brieven²⁰ zijn er geen uitspraken van de strekking dat vrouwen mannen zouden moeten gehoorzamen. Hij doet juist uitspraken over de gelijkheid van mannen en vrouwen in de aanschijn van God.²¹

Ondanks dat er zeer weinig materiële bronnen zijn aangaande dit onderwerp is er toch een fresco dat ons meer informatie lijkt te verschaffen over religieuze rollen van vrouwen. De Capella Greca in de Catacomben van Priscilla, meestal gedateerd rond de eerste helft van de derde eeuw, bevat een fresco waarop een Eucharistisch maal staat afgebeeld. Het fresco, dat *Fractio Ponis*, het breken van het brood, is genoemd, laat zeven figuren zien die zitten aan een tafel. De middelste figuur breekt het brood, sommigen strekken een arm uit en de figuur links strekt beide armen uit. Een aantal van deze figuren lijken vrouwen te zijn en je zou misschien zelfs kunnen zeggen dat alle zeven de figuren vrouwen zijn. Door dit fresco kun je

¹¹ *De Handelingen van Paulus en Thekla*.

¹² *De Handelingen van Paulus en Thekla*

¹³ Rom. 16:1.

¹⁴ Rom. 16:3.

¹⁵ 1 Kor. 11:5.

¹⁶ Rom. 16:7.

¹⁷ Dit zijn: de eerste brief aan Timoteüs, de tweede brief aan Timoteüs en de brief aan Titus.

¹⁸ 1 Tim. 3.

¹⁹ Margaret MacDonald, ‘Rereading Paul: Early Interpreters of Paul on Women and Gender’, in: Ross Shepard Kraemer (red.), *Women and Christian Origins* (Oxford 1999) 236-253, aldaar 237.

²⁰ Dit zijn de brieven aan de: Tessalonicenzen, Galaten, Korintiërs, Filippenzen, Filemon en Romeinen.

²¹ 1 Kor. 7:3-4.; Gal. 3:28.

de vraag stellen of een afbeelding met zeven vrouwen die brood breken betekent dat er vrouwelijke priesters waren die de Eucharistie vierden in Rome. Een maaltijdsscene binnen de context van de catacomben zou namelijk ook een begrafenisbanket kunnen voorstellen. Desondanks lijkt het fresco wel te suggereren dat er hier sprake was van vrouwelijke priesters. Vrouwen hadden derhalve duidelijk meerdere rollen binnen de kerk in het vroege christendom.

Echter, veel kerkvaders en mannelijke geestelijken waren het niet eens met deze rollen die vrouwen hadden binnen de kerk. Zo ook Paulus, die dus niet alleen maar positief was jegens vrouwen met actieve rollen binnen de kerk. In een brief aan de Korintiërs zegt hij dat ‘vrouwen moeten zwijgen gedurende uw samenkomsten. Ze mogen niet spreken, maar moeten ondergeschikt blijven’.²² Waarschijnlijk verontrustte vrouwelijke profeten – en vermoedelijk ook mannelijke profeten – Paulus, omdat zij aan die titel status, autoriteit en prestige ontleenden en daarmee op gelijke voet stonden met hem. Hij kon namelijk geen aanspraak doen op de traditionele claim van de twaalf apostelen, dat hij de aardse Jezus had gekend.²³ Hierdoor kwamen vrouwen die net als hem profeteerden blijkbaar te dicht in de buurt van het gezag dat hij had, wat hij duidelijk niet tolereerde.

Een andere kerkvader die onder andere tegen het dopen en onderrichten door vrouwen was is Tertullianus. Tegen het einde van de tweede eeuw protesteerde hij tegen een vrouw die het recht had verkregen om te onderwijzen en te dopen. De kerkvader Tertullianus, die werd geboren in Carthago en nadat hij zich had bekeerd tot het christendom naar Rome vertrok om daar te gaan studeren, schreef een literair werk, *Over de Doop* genaamd, waarin hij het volgende schreef:

But if the writings which wrongly go under Paul's name, claim Thecla's example as a licence for women's teaching and baptizing, let them know that, in Asia, the presbyter [priester] who composed that writing, as if he were augmenting Paul's fame from his own store, after being convicted, and confessing that he had done it from love of Paul, was removed from his office.²⁴

Tertullianus' argument suggereert dat de voortdurende herinnering aan Thekla vrouwen de verkeerde ideeën gaven. Immers, het is niet moeilijk voor te stellen dat vrouwen het verhaal

²² 1 Kor. 14:34.

²³ Kraemer, *Her Share of the Blessings*, 260.

²⁴ Tert., *De Baptismo* 17.

van Thekla gebruikten om hun eigen bedieningen te autoriseren. De gedurfde daad van Thekla om zichzelf te dopen was een rechtvaardiging voor vrouwen om ook zelf actief te dopen en haar prediking een licentie om zelf te prediken. Tertullianus probeert met deze uitspraak duidelijk de *Handelingen van Paulus en Thekla* in diskrediet te brengen door het auteurschap toe te schrijven aan een priester die, volgens Tertullianus, het werk had vervalst.

Ook priesterlijke functies werden niet getolereerd door mannelijke geestelijken. In het vroege christendom werden priesterlijke functies – vooral het zegenen van de Eucharistie – uitgevoerd door personen met de titel *presbyter* of ‘ouderling’.²⁵ Vrouwelijke priesters komen voor in zowel literatuur als inscripties.²⁶ Eén zo’n bron is een brief die werd gestuurd in 494 door Paus Gelasius I (geboortedatum onbekend – 496), naar drie kerken in zuid-Italië en Sicilië. Hij schrijft in deze brief:

Nevertheless, we have heard to our annoyance that divine affairs have come to such a low state that women are encouraged to officiate at the sacred altars and to take part in all matters delegated only to the offices of the male sex, to which they do not belong.²⁷

Er is enige discussie over de vraag of de vrouwen, wier altaardienst de paus zo beledigde, diakenen waren of priesters.²⁸ Dat de vrouwen taken uitvoerden bij het altaar suggereert dat het hier om vrouwelijke priesters ging. Kerkvaders konden al met al de verschillende rollen die vrouwen uitvoerden niet waarderen.

Hetzelfde geldt voor een genre dat bekend staat als kerkorden. Deze ontstonden in de derde en vierde eeuw en de pastorale brieven van Paulus en de *Didachè* uit de vroege tweede eeuw zijn prototypes van deze vroege christelijke geschriften.²⁹ Kerkorden deden een beroep op de autoriteit van de apostelen, in het bijzonder op de Twaalf, en niet op Paulus.³⁰ Dit deden ze omdat de herinnering aan Paulus de memorie van de Brieven en de *Handelingen van Paulus en Thekla* opriepen. De kerkorden zijn een bijzonder genre dat Paul Bradshaw, specialist in de vroege geschiedenis van christelijke liturgie, ‘living literature’ noemt, teksten die veranderen van vorm en inhoud wanneer zij worden overgedragen, gekopieerd en

²⁵ Kraemer, *Her Share of the Blessings*, 272-273.

²⁶ *Ibidem*, 273.

²⁷ Gelasius I, *Decree* 26:376-377 in Thiel.

²⁸ Cardman, ‘Women, Ministry and Church Order’, 320.

²⁹ De *Didachè* wordt hier niet besproken omdat het niet vrouwelijke evangeliebediening behandelt.

³⁰ Francine Cardman, ‘Women, Ministry, and Church Order in Early Christianity’, in: Ross Shepard Kraemer en Mary Rose D’Angelo (red.), *Women and Christian Origins* (Oxford 1999) 300-329, aldaar 305.

geïncorporeerd in latere documenten.³¹ Deze teksten waren goed verspreid over het Romeinse Rijk en zijn in allerlei verschillende vormen en varianten terug gevonden.³² Kerkorden zijn niet simpelweg beschrijvende teksten, maar vaak zijn ze voorschrijvend, bedoeld om nieuwe gebruiken tot stand te brengen of om afnemende gebruiken juist terug te brengen, in plaats van bestaande gebruiken en disciplines te melden.³³ Deze orden zijn dus uitermate geschikt om het ideaalbeeld te onderzoeken, omdat ze omschrijven wat de geestelijkheid toentertijd als ideaal zag. Hier zullen de *Didascalia Apostolorum* en de *Apostolische Constitutie* aan bod komen.

Omdat de kerkorden een beroep deden op de apostolische autoriteit in plaats van de autoriteit van Paulus of de herinnering aan Thekla, veranderden de machtspatronen en de aard van leiderschap binnen de kerk.³⁴ Deze aanpassingen zijn zichtbaar in de *Didascalia* ofwel de *Leringen van de Apostelen* uit de derde eeuw uit Syrië. Dit geschrift beargumenteert dat Jezus de Twaalf Apostelen had benoemd om te onderwijzen, maar dat hij niet de ‘women disciples’ Maria Magdalena en de andere Maria’s had gezonden: ‘For if it were required that women should teach, our Master himself would have commanded these to give instruction with us’.³⁵ Dus het werd volgens dit geschrift niet nodig geacht dat zij doceerden en het was ook niet de bedoeling.

Deze kerkorde verbood ook het uitvoeren van de doop door vrouwen, alleen bisschoppen mochten dopen. Zo staat er: ‘That a woman should baptize, or that one should be baptized by a woman, we do not counsel’.³⁶ Vergeleken met Tertullianus’ scherpe veroordeling van vrouwen die doopten, is de adviserende toon van ‘we do not counsel’ bijzonder. Echter, de mildheid van dit advies houdt geen stand in de *Didascalia* wat betreft de redenen die het geeft tegen deze beoefening; zo is het een overtreding van het gebod en een groot gevaar voor zij die doopt en voor degene die zij gedoopt heeft.³⁷ De kerkorde zet deze argumentatie kracht bij door een voorbeeld te geven van Jezus: ‘For if it were lawful to be baptized by a woman, our Lord and Teacher Himself would have been baptized by Mary His mother, whereas He was baptized by John’.³⁸ Net als het doceren, verbiedt de *Didascalia* dus

³¹ Paul Bradshaw, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* (Londen 1992) 101-102.

³² Joseph Mueller, ‘The Ancient Church Order Literature: Genre or Tradition?’ *Journal of Early Christian Studies* 15 (2007) 3, 337-380, aldaar 340.

³³ Cardman, ‘Women, Ministry, and Church Order’, 305.

³⁴ *Ibidem*, 308.

³⁵ *Didascalia Apostolorum* III.6.

³⁶ *Didascalia Apostolorum* XVIII.9.

³⁷ *Didascalia Apostolorum* III.9.

³⁸ *Didascalia Apostolorum* III.9.

ook expliciet het dopen. Dit doet veronderstellen dat er dus wel degelijk vrouwen waren die publiekelijk doopten en doceerden waardoor ze de aandacht trokken van de geestelijken.

In tegenstelling tot het doceren en het dopen door vrouwen keurt de *Didascalia* de publiekelijke evangeliebediening van vrouwelijke diakenen wel goed. Vrouwelijke diakenen waren namelijk nodig om vrouwen te dopen, aangezien: ‘it is not fitting that women should be seen by men.’³⁹ Ook zijn vrouwelijke diakenen nodig om gedoopte vrouwen te instrueren en om zieken te bezoeken. Wel staan de mannelijke diakenen boven de vrouwelijke diakenen. De titel diaken voor vrouwen was er derhalve alleen volgens de *Didascalia* om taken uit te voeren die mannen niet mochten uitvoeren.

Uit de late vierde eeuw komt de *Apostolische Constitutie*. Dit werk bevat acht boeken die bestaan uit richtlijnen en 85 voorschriften over het christelijke leven. Het geschrift put veel uit eerdere kerkorden, zo zijn de eerste zes hoofdstukken gebaseerd op de *Didascalia*, de zevende op de *Didachè* en de achtste op de *Apostolische Traditie*.⁴⁰ Net als in de *Didascalia* zijn vrouwelijke diakenen alleen nodig om die taken te vervullen die mannen niet mochten uitvoeren. Op andere gebieden verschilt dit werk echter wel van de eerdere kerkorden. Zo maakt deze tekst het wantrouwen jegens vrouwen expliciet duidelijk. In boek 1, dat gaat over de leken, blijkt dat vrouwen niet alleen mannen verstrikken in hun listen,⁴¹ maar ze praten ook te veel en zijn seksueel gevaarlijk.⁴²

Ook op andere gebieden is dit geschrift radicaler in de gedachtes over vrouwen dan bijvoorbeeld de *Didascalia*. Net als in dat werk is het voor vrouwen verboden om te doceren en te dopen en geeft het werk ook het voorbeeld van Jezus, maar de *Apostolische Constitutie* gaat verder en geeft een nieuw voorbeeld uit de Bijbel gebaseerd op Paulus’ bewering dat ‘de man het hoofd is van de vrouw’.⁴³ Vrouwen zouden niet moeten doceren en dopen want: ‘it is not reasonable that the rest of the body should govern the head’.⁴⁴ Vrouwen representeren niet alleen het lichaam, maar zijn het ook: ‘the woman is the body of the man, taken from his side, and subject to him [...] for the principal part of woman is the man, as being her head.’ De conclusie die hieruit volgt is onvermijdelijk: ‘For if in the foregoing constitution we have not permitted them to teach, how will anyone allow them, contrary to nature, to perform the office of a priest?’

³⁹ *Didascalia Apostolorum* XVI.III.12.

⁴⁰ De *Apostolische Traditie* is geschreven door Hippolytus van Rome, maar in dit werk wordt vrouwelijke evangeliebediening niet behandelt.

⁴¹ *Constitutiones Apostolorum* I.II.7.

⁴² *Constitutiones Apostolorum* I.III.10.

⁴³ 1 Kor. 11.3.

⁴⁴ *Constitutiones Apostolorum* III.I.6.

Zoals is gebleken, was er een duidelijk knelpunt tussen het ideaalbeeld dat de geestelijkheid had wat betreft evangeliebediening door vrouwen en wat voor rollen vrouwen werkelijk lijken te hebben uitgeoefend. De redelijke tolerantie die Paulus nog leek te hebben in de eerste eeuw werd niet volgehouden in de eeuwen die volgden. Belangrijke mannen van de kerk probeerden vrouwen zoveel mogelijk uit te sluiten van rollen binnen de kerk. Het was beter als vrouwen zich buiten zulke zaken hielden, waarschijnlijk omdat mannen zich bedreigd voelden en bang waren voor machtsverlies. Alleen vrouwelijke diakenen werden getolereerd omdat zij taken vervulden die mannelijke geestelijken niet mochten uitvoeren. Maar, zoals in dit stuk is beargumenteerd, bleven vrouwen ook andere rollen vervullen in het Romeinse Rijk: als priesters, als vrouwen die doopten en als vrouwen die doceerden. Het ideaalbeeld van de mannelijke geestelijken kwam derhalve vrijwel geheel niet overeen met de rollen die vrouwen bekleedden.

2. Een Christelijke Opvoeding

In tegenstelling tot hun tijdgenoten legden christenen in de late oudheid meer nadruk op de verantwoordelijkheid van ouders voor de opvoeding van hun kinderen.⁴⁵ En anders dan het Romeinse concept van de *Patria Potestas*, de vaderlijke macht, vereisten christenen dat verplichtingen tussen ouders en kinderen wederzijds waren.⁴⁶ Kinderen waren weliswaar ondergeschikt aan de ouders en waren verplicht respect te tonen en te luisteren, maar belangrijker of in ieder geval duidelijker verwoord waren de verplichtingen die ouders hadden jegens hun nakomelingen. Zowel vaders als moeders behoorden het gedrag en de vooruitgang van hun kinderen in de gaten te houden, en ze op te voeden tot goede christenen. Wel lijkt er een verdeling te zijn in de opvoedtaken tussen vaders en moeders. Van vaders in het vroege christendom weten we dat zij autoriteitsfiguren waren die hun kinderen voorbereidden om te overleven, te functioneren en te floreren in de wereld.⁴⁷ Wat waren dan de taken van moeders? Wat voor rol speelden zij in de opvoeding van kinderen en kwam dit overeen met het ideaalbeeld dat er van hen was? Om dit te onderzoeken is er gebruik gemaakt van verschillende significante teksten en inscripties. Allereerst komt de brief van Paulus aan de Efeziërs aan bod om de gelijkheid tussen mannen en vrouwen binnen de opvoeding van hun kinderen te onderzoeken. Vervolgens komen verschillende teksten van kerkvaders langs en de pastorale brieven en als laatste volgen inscripties, teksten van invloedrijke geestelijken en een brief van Hieronymus.

Uit de brief van Paulus aan de Efeziërs blijkt dat in de opvoeding van de kinderen de man en de vrouw gelijk waren. Neem bijvoorbeeld de passage: ‘Kinderen, wees gehoorzaam aan uw ouders uit ontzag voor de Heer, want zo hoort het. ‘Toon eerbied voor uw vader en moeder,’ dat is het eerste gebod waaraan een belofte verbonden is. Dan zal het u goed gaan en zult u lang leven op aarde.’⁴⁸ De gelijkheid tussen vaders en moeders blijkt uit het feit dat Paulus er voor koos om ‘toon eerbied voor uw vader én moeder’ op te schrijven. Immers als de vrouw ondergeschikt was binnen de opvoeding van kinderen had Paulus dit waarschijnlijk anders verwoord: ‘kinderen, gehoorzaam uw moeder, die uw vader gehoorzaamt,’ of ‘kinderen, gehoorzaam uw ouders, zoals uw moeder uw vader gehoorzaamt,’ of ‘kinderen en

⁴⁵ Reidar Aasgaard, ‘Children in Antiquity and Early Christianity: Research History and Central Issues’, *Familia* 33 (2006) 23-46, aldaar 36.

⁴⁶ Geoffrey Nathan, *The Family in Late Antiquity: The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition* (Londen 2000) 142.

⁴⁷ *Ibidem*, 143-149.

⁴⁸ Ef. 6:1-4.

moeder, gehoorzaam vader.⁴⁹ Verder is er een verschil tussen de terminologie gebruikt voor aan de ene kant echtgenoten en aan de andere kant voor kinderen. Terwijl mannen werden geïnstrueerd om hun vrouwen lief te hebben, en vrouwen om zich te onderwerpen aan mannen, moesten kinderen gehoorzamen aan hun ouders. In het gehele nieuwe testament krijgen alleen kinderen en slaven het bevel om te gehoorzamen, echtgenotes krijgen nooit dit bevel.⁵⁰

Eén van de taken van de moeder was om ervoor te zorgen dat haar kind christelijk werd opgevoed. De eerdergenoemde Ambrosius adviseerde moeders om de kinderen het volgende te leren: ‘that they [...] live above this earth, not on the earth, but above the earth’.⁵¹ En toen kerkvader Augustinus nog jong was, was het zijn moeder die hem in zijn spirituele educatie voorzag.⁵² De toewijding van een christelijke moeder voor haar kinderen ging verder dan het leven op aarde. Zo probeerde een gelovige moeder haar overleden zoon te begraven dicht bij het graf van een martelaar:

forasmuch as she believed that his soul would be aided by the merits of the Martyr, the very believing of this was a sort of supplication, and this profited, if anything profited. And in that she recurs in her thoughts to this same sepulchre, and in her prayers more and more commends her son, the spirit of the departed is aided, not by the place of its dead body, but by that which springs from memory of the place, the living affection of the mother.⁵³

Het moederschap was derhalve een grote verantwoordelijkheid voor een vrouw. Als zonen of dochters zouden falen op religieus gebied zou dit waarschijnlijk voor een groot deel worden gezien als de schuld van de moeder.

Een voorbeeld waaruit blijkt dat moeders onmisbaar waren in religieuze educatie van kinderen komt uit de pastorale brieven.⁵⁴ Zo is het geloof van Timoteüs gevormd door zijn grootmoeder en moeder: ‘Ik denk vaak aan jouw oprechte geloof, dat eerst leefde in je grootmoeder Loïs en je moeder Eunike en dat [...] jij nu ook hebt.’⁵⁵ Dat Paulus in de brief aan Timoteüs deze twee vrouwen noemt is bijzonder, aangezien hij specifieke vrouwen verder

⁴⁹ Gilbert Bilezikian, *Beyond Sex Roles: What the Bible Says about a Woman's Place in Church and Family* (Ada 2006) 130.

⁵⁰ Kol. 3:20-22; Ef. 6:5.

⁵¹ Ambrosius van Milaan, *Ep.* 63:108.

⁵² August., *Conf.* 1:11.

⁵³ August., *De Cura Pro Mortuis Gerenda*, 7.

⁵⁴ Margaret MacDonald, *The Power of Children: The Construction of Christian Families in the Greco-Roman World* (Waco 2014) 114.

⁵⁵ 2 Tim. 1:5.

alleen noemt in de laatste groeten (Prisca en Aquila).⁵⁶ Verder blijkt uit de brieven dat Paulus een voorbeeld bij uitstek was voor Timoteüs, ‘Jij bent mij trouw gevolgd in mijn leer, mijn levenswijze, streven, geloof, geduld, liefde, volharding,’⁵⁷ maar ook dat Timoteüs geloofsvorming ontving binnen de context van familie door het initiatief van zijn grootmoeder en moeder. Zo werd hij al van jongs af aan gedoopt: ‘je bent van kindsbeen af vertrouwd met de heilige geschriften’.⁵⁸ De verwijzing naar de vroege kindertijd suggereert de educatieve invloed van vrouwen.

Behalve kinderen opvoeden op het gebied van geloof werden moeders streng aangespoord door christelijke auteurs om zich toe te wijden aan de veiligheid en het welzijn van een kind. Eén van de manieren waarop vrouwen dat konden doen was door geen gebruik meer te maken van zoogvrouwen bij de opvoeding. Dit moet een vreemd verzoek zijn geweest voor de hogere klassen in het Romeinse Rijk aangezien zoogvrouwen zeer belangrijk waren in de klassieke wereld en deze zoogvrouwen bleven de kinderen vaak verzorgen ook nadat ze niet meer aan de borst hoefden.⁵⁹ Dat dit binnen het christendom niet de bedoeling was blijkt wel uit de *Codex Theodosianus*. De *Codex Theodosianus* is een verzameling van wetten die in opdracht van keizer Theodosius II (401 – 450) werd samengesteld. In één van de wetten staat dat: ‘the watchfulness of parents is often frustrated by the stories and wicked persuasions of nurses’.⁶⁰ De verzorging en voeding van een kind overdragen aan een ander was voor geestelijken een aanwijzing dat de moeder een gebrek aan bezorgdheid had wat betreft het welzijn van haar kind.⁶¹ Zo spoorde de kerkvader Ambrosius van Milaan (339 – 397) moeders aan om hun kinderen te spenen én van hen te houden.⁶² Dat hij moeders aanspoorde om hun kinderen te spenen impliceert dat zij daarvoor hun kinderen moesten zogen. Het lijkt er op dat deze vermaningen op den duur effect hadden aangezien er maar twee inscripties van zoogvrouwen zijn teruggevonden uit de zesde eeuw in Italië.⁶³ Vergelijkenderwijs zijn er veel meer inscripties van zoogvrouwen gevonden uit de eerste tot ongeveer de vierde eeuw.⁶⁴ Door in de *Inscriptiones Latinae Selectae* te zoeken op de verschillende vormen van het Latijnse woord *nutrix*, zijn er veel zoogvrouwen te vinden. Tientallen keren komen zulke inscripties

⁵⁶ 2 Tim. 4:19.

⁵⁷ 2 Tim. 3:10.

⁵⁸ 2 Tim. 3:15.

⁵⁹ Keith Bradley, *Discovering the Roman Family: Studies in Roman Social History* (New York 1991) 13-36.

⁶⁰ *Cod. Theod.* ix:24.1.

⁶¹ Nathan, *Family in Late Antiquity*, 150.

⁶² Ambrosius van Milaan, *Ep.* 63:108.

⁶³ Nathan, *Family in Late Antiquity*, 150.

⁶⁴ Bijvoorbeeld, *Inscriptiones Latinae Selectae*: 1202, 1837, 3235, 3507, 3542, 4475, 4476, 6486, 7446, 8203, 8365, 8379a, 8531, 8532, 8536, 8537, 8538 en 8539.

voor. Of dit een oorzaak en gevolg laat zien is moeilijk te bepalen door het gebrek aan en het fragmentarische van deze bronnen. Wel doet dit sterk vermoeden dat zoogvrouwen door de eeuwen heen steeds minder voorkwamen in de late oudheid.

Niet alleen op het gebruik van zoogvrouwen kwam kritiek, maar ook op moeders die alleen gaven om de status van het moederschap. Zo zij de kerkvader Augustinus van Hippo dat moeders te bezorgd waren over het moeder zijn en niet bezorgd genoeg waren over hun kinderen.⁶⁵ Steunend op het verhaal uit de bijbel over Salomons besluit merkte hij op dat de twee vrouwen twee soorten moeders representeerden. Degene die onterecht het kind als het hare claimde, personifieerde de vrouw die alleen bezig is met de status van het moederschap, in plaats van met de verantwoordelijkheden voor een kind. De tweede vrouw daarentegen gaf meer om haar kind dan om haar eigen status. Toewijding aan de veiligheid en het welzijn van een kind was dus het algemene ideaal voor mannelijke geestelijken.

Een voorbeeld van een moeder die én toegewijd was aan de veiligheid en het welzijn van haar dochter én haar een religieuze opvoeding gaf kunnen we vinden in een brief van de kerkvader Hieronymus (ca. 347 – 420) aan Laeta.⁶⁶ Laeta had Hieronymus een brief geschreven met de vraag hoe haar baby op te voeden als een maagd gewijd aan Christus. Hieronymus geeft in deze brief gedetailleerde instructies hoe ze haar kind moet opvoeden en opleiden. Dat de geloofsopvoeding volledig in handen lag van de moeder blijkt wel uit het feit dat Hieronymus deze brief alleen aan Laeta had gericht en niet aan haar man, Julius Toxotius, die gewoon in leven was.⁶⁷

Hieronymus geeft de moeder veel praktisch advies voor haar dochters eerste jaren. Hij begint met het aanbevelen van dienstmaagden en bedienden '[who] must be separated from worldly associates. For if they learned some mischief they may teach more.'⁶⁸ Haar leraren mochten niet te jong zijn, maar ze moesten wel kennis hebben van alle onderwerpen. En als de dochter langzaam was in het leren, mocht de moeder haar geen uitbrander geven want: 'you must take care not to make her lessons distasteful to her lest a dislike for them conceived in childhood may continue into her maturer years.'⁶⁹ Wanneer de dochter ouder is, moet ze passages uit de Bijbel uit haar hoofd leren en aan serieuze schriftuitlegging gaan doen.⁷⁰ Als de dochter zich dan buiten het huis bewoog, moest iemand haar uiteraard begeleiden, bij

⁶⁵ August., *Serm.* 10:4.

⁶⁶ Hieron., *Ep.* 107.

⁶⁷ Nathan, *Family in Late Antiquity*, 151.

⁶⁸ Hieron., *Ep.* 107:4.

⁶⁹ Hieron., *Ep.* 107:4.

⁷⁰ Hieron., *Ep.* 107:9.

voorkeur de moeder. Het was belangrijk voor Laeta om haar te beschermen tegen zonden en kwaden. Het meisje moest verder met haar moeder op zondag naar de kerk en naar nachtwaken en ze mocht niet naar publieke baden en slavenbruiloften. Het persoonlijke gedrag van de dochter moest al net zo terughoudend zijn. Zo moest ze conservatieve kleding dragen die haar status als maagd aanduidde. Deze kleding zou ze zelf moeten kunnen maken. Verder mocht ze geen make-up op en geen juwelen dragen.

Hieronymus' brief benadrukt de twee essentiële taken van het moederschap in het vroege christendom. Allereerst erkende hij dat de moeder nauw toezicht moest houden op haar kinderen. De aanwezigheid van dienstmaagden, bedienden en andere slavenbedienden kon namelijk potentieel gevaarlijk zijn. Het was immers relatief eenvoudig voor de ouders om zich dan minder verantwoordelijk te voelen voor de opvoeding van de kinderen. Een moeder moest dus niet alleen voorzichtig de mensen kiezen die in contact zouden komen met haar kinderen, maar ze moest constant aanwezig zijn om ervoor te zorgen dat ze niet werden blootgesteld aan het kwaad van deze wereld. Dit blijkt ook uit twee voorschriften uit de synode van Elvira uit 306. Hierin staat onder andere dat moeders gestraft zullen worden als hun kinderen in de prostitutie zitten.⁷¹ Hiermee komen we bij de tweede taak van de moeder: de religieuze educatie van een kind. Een moeders grootste instinct was het beschermen van haar nakomelingen en de grootste manifestatie daarvan was dat zij verzekerde dat zoons en dochters niet alleen nauwlettend in de gaten werden gehouden, maar ook dat ze een ideologische opvoeding kregen.⁷²

Het lijkt erop dat er geen groot verschil was tussen het ideaalbeeld en de rollen die vrouwen hadden in de huiselijke sfeer. Paulus noemde zonder problemen dat de moeder en grootmoeder van Timoteüs hem religieus hadden opgevoed, Augustinus was zelf gelovig opgevoed door zijn moeder en Hieronymus geeft zelfs instructies aan een moeder over hoe zij haar dochter moet opvoeden. Het enige knelpunt dat er lijkt te zijn geweest zijn de zoogvrouwen. Of moeders gebruik bleven maken van zoogvrouwen is niet geheel zeker, al namen de inscripties van zoogvrouwen wel degelijk sterk af wat impliceert dat er geluisterd werd naar de vermaningen van geestelijken. Al met al kwam het ideaalbeeld wat betreft een moeder die haar kinderen veilig en christelijk moet opvoeden behoorlijk overeen met de werkelijkheid van diezelfde moeders en kinderen.

⁷¹ *Synode van Elvira* 12, 68.

⁷² Nathan, *Family in Late Antiquity*, 153.

3. Het Celibataire Leven

Het celibaat was in het vroege christendom een ideaalbeeld en een levensstijl waar een aanzienlijke groep vrouwen voor koos. Ook veel mannen kozen voor een celibatair leven. Echter, vrouwen die ervoor kozen om hun hele leven maagd te blijven werden door kerkvaders vaak hoger gewaardeerd binnen het ascetische discours.⁷³ De kerkvader Hieronymus verklaarde en rechtvaardigde dit door het voorbeeld van Maria te gebruiken: ‘Death came through Eve, but life has come through Mary. And thus the gift of virginity has been bestowed most richly upon women, seeing that it has had its beginning from a woman.’⁷⁴ In dit hoofdstuk zullen ook weduwen aan bod komen, omdat zij eveneens vaak kozen voor een celibatair leven, maar in hun geval nadat hun man was overleden. Ook zij hadden een hoog aanzien binnen de kerk vanwege de keuze voor het celibataire leven. Daarbij komt dat de betekenis van ‘weduwe’ in de eerste eeuw was veranderd.⁷⁵ Verwijzingen naar weduwen in de brieven van Ignatius van Antiochië (ca. 35 – ca. 110)⁷⁶ en de Eerste Brief van Paulus aan Timoteüs suggereren dat deze groep zich ontwikkelde van weduwen naar vrouwen die zich onderscheidde door hun belofte van het celibaat.⁷⁷ In een brief van Ignatius staat namelijk: ‘the virgins who are called widows’.⁷⁸ De groep weduwen zou dan hebben bestaan uit zowel jonge als oude vrouwen en uit zowel maagden als weduwen die allemaal celibatair leefden. Veel mannelijke geestelijken uit de late oudheid hebben geschreven over maagdelijkheid en in het bijzonder over hoe celibataire vrouwen zich moesten gedragen. De vraag is wat het ideaalbeeld van deze kerkvaders precies inhield en of vrouwen die kozen voor deze geïdealiseerde rol hier wel aan voldeden. Om dit te onderzoeken is er gebruik gemaakt van een aantal veelzeggende teksten. Allereerst komen twee teksten van kerkvaders en verschillende apocriefe Handelingen aan bod. Daarna volgen er concilies en meerdere teksten van kerkvaders en tot slot komen er een aantal kerkorden aan bod: de *Apostolische Traditie*, de *Didascalia Apostolorum* en de *Apostolische Constitutie*.

Hét ideaalbeeld dat christelijke schrijvers voor ogen hadden was de moeder van Jezus: Maria. Zij was het ideale voorbeeld van een celibataire vrouw. Zo zei kerkvader Ireneüs van Lyon (ca. 140 – ca. 202) in de tweede eeuw dat de zonde van de ongehoorzame Eva werd verlost door de gehoorzame maagdelijkheid van Maria en hij ging zelfs zo ver door te zeggen

⁷³ Virginia Burrus, ‘Word and Flesh: The Bodies and Sexuality of Ascetic Women in Christian Antiquity’, *Journal of Feminist Studies in Religion* 10 (1994) 1, 27-51, aldaar 43.

⁷⁴ Hieron., *Ep.* 22.21.

⁷⁵ Jouette Bassler, *Abingdon New Testament Commentaries: 1 & 2 and Titus* (Nashville 1996) 93.

⁷⁶ Ignatius van Antiochië, *Brief aan de Smyrnaeërs* 13; Ignatius, *Brief aan Polycarpus* 4.

⁷⁷ Jouette Bassler, *Abingdon New Testament Commentaries: 1 & 2 and Titus* (Nashville 1996) 93-94.

⁷⁸ Ignatius, *Brief aan de Smyrnaeërs* 13

dat Maria de ‘cause of salvation, both to herself and the whole human race’ was geworden.⁷⁹ De kerkvader Ambrosius van Milaan zei dat Maria de staat van totale en oorspronkelijke puurheid had bereikt en: ‘[she] effected the salvation of the world, and conceived the Redemption of the universe.’⁸⁰ In andere woorden, voor mannelijke geestelijke autoriteiten en schrijvers, was Maria hét model geworden van de gehoorzame celibataire vrouw, wier onderworpenheid aan het goddelijke en haar seksuele reinheid haar afscheidde van alle andere vrouwen.⁸¹ Dit is de reden, in hun ogen, dat Maria de oorzaak is van de verlossing, net zoals de vrome vrouwen die celibatair leefden werden gezien als voorbeelden van vrouwelijke deugd.

Echter, niet alleen Maria was een voorbeeld van hoe celibataire vrouwen zich moesten gedragen. Veel van de apocriefe Handelingen van de Apostelen bevatten prominente vrouwelijke personages wier bekering naar het christendom altijd gepaard ging met een bekering tot een celibaat leven. Ze verwierpen of verlieten het huwelijk of leefden in een huwelijk dat ‘filthy intercourse’ meed.⁸² Sommigen verlieten de huiselijke sfeer en gingen rondreizen, wat vaak gevaarlijk bleek te zijn. Als resultaat van hun bekering werden de vrouwen in de apocriefe Handelingen vervolgd door hun families, vaak door hun mannen of verloofden en door mannelijke burgerlijke autoriteiten. Soms, zoals in de *Handelingen van Paulus en Thekla*, werden ze gemeden door apostelen zoals Paulus totdat ze bewezen dat ze sterk genoeg waren om het celibataire leven na te streven.⁸³

Dat dit leven toch als lovenswaardig werd gezien binnen het vroege christendom waarbinnen deze apocriefe Handelingen werden gegenereerd en overgedragen blijkt uit het feit dat de celibataire vrouwen die hiervoor kozen de vaardigheid hadden om wonderen te verrichten, om exorcisme uit te voeren en zelfs om mensen te verrijzen uit de dood.⁸⁴ Zo zorgde Drusiana er bijvoorbeeld voor dat een dode man weer levend werd in de *Handelingen van Johannes*.⁸⁵ Bovendien gaf de goddelijke macht, die hun keuze goedkeurde, de vrouwen kracht en beschermde ze tegen de aanvallen van hun vijanden. Bijna alle vrouwen in de apocriefe Handelingen kregen te maken met mannen die macht over hen hadden waartegen de vrouwen zich konden beschermen met behulp van de goddelijke macht die ze hadden

⁷⁹ Ireneüs van Lyon, *Adversus Haereses* III.22.

⁸⁰ Ambrosius van Milaan, *Ep.* XLIX.2.

⁸¹ Streete, ‘Women as Sources’, 348.

⁸² *Handelingen van Thomas* 12.

⁸³ *De Handelingen van Paulus en Thekla*.

⁸⁴ Gail Corrington Streete, ‘Women as Sources of Redemption and Knowledge in Early Christian Traditions’, in: Ross Shepard Kraemer en Mary Rose D’Angelo (red.), *Women and Christian Origins* (Oxford 1999) 330-354, aldaar 346.

⁸⁵ *De Handelingen van Johannes* 81-83.

verkregen door hun celibataire leven. Een voorbeeld hiervan zijn de bijvrouwen Agrippina, Nicaria, Euphemia en Doris in de *Handelingen van Petrus* die kozen voor een celibatair leven en ‘being strengthened by the might of Jesus’ zich konden verzetten tegen de prefect Agrippa.⁸⁶

Vrouwen in het vroege christendom streefden dit celibataire leven op verschillende manieren na. Veel van deze christelijke vrouwen verzamelden zich in volledig vrouwelijke huishoudens, vaak geleid door rijke weduwen of kuise zusters.⁸⁷ Peter Brown merkt in zijn boek *The Body and Society* op dat het vrouwelijke ascetisme uit het christelijke huishouden groeide.⁸⁸ Soms hadden vrouwen die zulke groepen leidden vijftig, zeventig, tot wel honderd celibataire vrouwen om zich heen verzameld.⁸⁹ Maar omdat ze binnen de perken bleven van de traditionele grenzen van het huishouden en omdat ze niet claimden dat ze ‘charismatic spiritual guides’ of ‘representatives of the clergy’ waren, werden ze geprezen door christelijke mannen en niet veroordeeld.⁹⁰ Neem bijvoorbeeld de Voorschriften van de kerkvader Athanasius van Alexandrië (ca. 295 – 373) waarin hij het heeft over de verlossende en beschermende kracht van zulke kuise vrouwen: ‘In every house of Christians it is needful that there be a virgin, for the salvation of the whole house is this one virgin. And when wrath cometh upon the whole city, it shall not come upon the house wherein a virgin is.’⁹¹

Een soortgelijke manier van een celibatair leven nastreven was door te gaan leven in kloosters. Geschriften vermelden deze manier van leven voor het eerst aan het begin van de vierde eeuw.⁹² Echter, voor het ontstaan van dit soort gemeenschappen, leefden celibataire vrouwen met hun ouders of met een klein aantal andere celibataire vrouwen. In twee homilieën uit de vierde eeuw over maagdelijkheid refereert de geestelijke Eusebius van Emesa (ca. 300 – ca. 360) nergens aan gemeenschappen van celibataire vrouwen en hij noemt juist nadrukkelijk dat zij thuis moeten blijven wonen, behalve als haar familie haar verlaat, in welk geval het haar is toegestaan om met een andere celibataire vrouwen samen te wonen.⁹³ Deze ‘huiskloosters’ waren ook veelvoorkomend bij de aristocratische vrouwen van het Rome

⁸⁶ *De Handelingen van Petrus: Actus Vercellenses* XXXIII.

⁸⁷ Streete, ‘Women as Sources’, 347.

⁸⁸ Peter Brown, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York 1988) 263.

⁸⁹ *Ibidem*, 265.

⁹⁰ *Ibidem*, 265.

⁹¹ *De Voorschriften van Athanasius van Alexandrië* §98.

⁹² Elizabeth Castelli, ‘Virginité and Its Meaning for Women’s Sexuality in Early Christianity’, *Journal of Feminist Studies in Religion* 2 (1986) 1, 61-88, aldaar 78.

⁹³ Eusebius van Emesa, *Homilia* 6.22.

van de vierde eeuw.⁹⁴ Ook is er bewijs dat vrouwen abstinent leefden met hun mannen in het huwelijk, zo staat het in de *Handelingen van Thomas*, in een werk van kerkvader Johannes Chrysostomus (c. 345 – 407) en in de kerkgeschiedenis van Socrates Scholasticus (c.380 – na 439), schijnbaar zonder achterdocht te wekken.⁹⁵

Echter, wanneer celibataire vrouwen leefden met celibataire mannen, zoals zij in grote aantallen deden binnen het vroege christendom,⁹⁶ werd het gebruik betwist en veroordeeld door zowel kerkvaders als concilies. Een afkeuring van *virgines subintroductae*, zoals de vrouwen werden genoemd, kwam al voor in 314 bij het concilie van Ancyra: ‘we prohibit women who are virgins from living with men as sisters.’⁹⁷ Ook uit het concilie van Nicaea in 325 blijkt dat deze praktijk niet de bedoeling was alleen werden deze keer de geestelijken hierop aangesproken in plaats van de celibataire vrouwen: ‘The great Synod had stringently forbidden any bishop, presbyter, deacon, or any one of the clergy whatever, to have a *subintroducta* dwelling with him’.⁹⁸ Ook kerkvaders vonden deze regeling tussen mannen en vrouwen niets. Basilius van Caesarea (ca. 330 – 379) was één van hen wat blijkt uit een brief die hij stuurde aan een priester die samenwoonde met een celibataire vrouw: ‘I am not the first, Paregorius, nor the only man, to lay down the law that women are not to live with men. Read the canon put forth by our holy Fathers at the Council of Nicaea, which distinctly forbids subintroducts.’⁹⁹ Kerkvader Hieronymus heeft het aan het einde van de vierde eeuw over ‘this plague’ in de kerk¹⁰⁰ en probeert in een brief een moeder en dochter die apart leven in Gallië weer te herenigen zodat ze niet meer zullen samenwonen met geestelijken.¹⁰¹ Ook de onbekende auteur van de twee pseudo-Clemens brieven over maagdelijkheid, uit de vierde eeuw, keurt *subintroductae* af, net als Eusebius van Emesa, Gregorius van Nyssa (ca. 335 – ca. 394) en Cyprianus (ca. 200 – 258).¹⁰² De grote hoeveelheid pogingen om dit gebruik te verbannen versterken de conclusie dat dit een gebruik was waaraan veel celibataire vrouwen (en mannen) gehecht waren. Of deze vrouwen hun geloften van kuisheid braken, zoals sommige kerkleiders claimden, kan niet met zekerheid worden vastgesteld aan de hand van de

⁹⁴ Elizabeth Clark, ‘Ascetic Renunciation and Feminine Advancement: A Paradox of Late Ancient Christianity’, *Anglican Theological Review* 63 (1981) 240-257.

⁹⁵ *Handelingen van Thomas* 14-15; Johannes Chrysostomus, *Ad Viduam Iunioem* 2; Socrates Scholasticus, *Hist. Eccl.* 4.23.

⁹⁶ Elizabeth Clark, *Jerome, Chrysostom, and Friends: Essays and Translations* (New York 1979).

⁹⁷ *Concilie van Ancyra* 19.

⁹⁸ *Concilie van Nicaea* 3.

⁹⁹ Basilius van Caesarea, *Brieven* 55.

¹⁰⁰ Hieron., *Ep.* 22.14.

¹⁰¹ Hieron., *Ep.* 117.

¹⁰² Pseudo-Clemens, *Twee Brieven over Maagdelijkheid* 1.10, 2; Eusebius van Emesa, *Homilia* 6.13; Gregorius van Nyssa, *De Virginitate* 23; Cyprianus, *Ep.* 4.

bronnen. Wel is het duidelijk dat vrouwen het een wenselijke regeling vonden en het bleef dan ook bestaan tot ten minste ver in de zevende eeuw.¹⁰³

Niet alleen met het samenwonen van celibataire vrouwen met celibataire mannen hadden geestelijken moeite. Nu en dan kwamen vrouwen te dicht bij het gezag van de mannelijke geestelijken, waarschijnlijk doordat de positie van celibataire vrouwen zo de hemel in werd geprezen en omdat ze goddelijke krachten toebedeeld kregen. Derhalve proberen kerkorden uit de derde en vierde eeuw duidelijk te maken dat deze vrouwen geen onderdeel zijn van de geestelijkheid. Met name de kerkleeraar Hippolytus van Rome (ca. 170 – ca. 235) probeerde in zijn kerkorde de *Apostolische Traditie* uit het begin van de derde eeuw celibataire vrouwen te scheiden van de mannelijke geestelijken. Deze *Apostolische Traditie* bestaat uit drie delen die respectievelijk gaan over de geestelijkheid, de leken en het alledaagse christelijke leven. Ondanks dat hij een onderscheid wilde aanbrengen tussen geestelijken en vrouwen met een celibataire levensstijl plaatste hij ze wel tussen het stuk over de geestelijkheid. Dit deed hij vanwege het verschil tussen hen en de leken van de kerk. Echter, hij definieert hun rollen niet en de verschillen tussen de leken en de celibataire vrouwen blijven hierdoor onopgemerkt. Alleen in het derde deel, in het hoofdstuk over vasten, vermeldt hij dat hun verantwoordelijkheden vasten en bidden waren.¹⁰⁴ Echter, dit waren geen andere taken dan de leken en de geestelijken hadden, aangezien bidden en vasten ook hun verantwoordelijkheden waren. Hippolytus blijft dus enigszins vaag over de taken van celibataire vrouwen en plaatst ze in zijn verhandeling zelfs tussen de geestelijken.

Desondanks behoorden ze volgens hem duidelijk niet bij de geestelijkheid, omdat celibataire vrouwen niet werden gewijd.¹⁰⁵ Ze werden daarentegen benoemd: ‘When a widow is appointed she is not ordained but she shall be chosen by name’.¹⁰⁶ Hippolytus gebruikt hier het woord ‘weduwen’, maar zoals eerder bleek zijn dit hoogstwaarschijnlijk vrouwen met een celibataire levensstijl. Dat Hippolytus dit punt zeer belangrijk vond blijkt uit het feit dat hij het bevel tegen het wijden van celibataire vrouwen nog twee keer noemt in een kort segment van de *Apostolische Traditie*.

But let the widow be instituted by word only [...] But she shall not be ordained because she does not offer the oblation nor has she a ministry.

¹⁰³ Castelli, ‘Virginity and Its Meaning’, 81.

¹⁰⁴ Hippol., *Apostolische Traditie* xxv.1.

¹⁰⁵ Cardman, ‘Women, Ministry and Church Order’, 306.

¹⁰⁶ Hippol., *Apostolische Traditie* xi.1.

But ordination is for the clergy on account of their ministry. But the widow is appointed for prayer, and this is a function of all.¹⁰⁷

De stellige herhaling doet vermoeden dat vrouwen die kozen voor een celibatair leven destijds toch werden gewijd in de Romeinse kerk, een gebruik dat hij vastbesloten was te stoppen aangezien ze volgens hem niet behoorden tot de geestelijkheid. Zijn scherpe afbakening van taken waarvoor iemand gewijd moest worden aan de ene kant en de taken die alleen benoeming nodig hadden aan de andere kant verhoogde de status van de mannelijke geestelijken en devalueerde de rol van celibataire vrouwen. Ook andere kerkorden zetten celibataire vrouwen neer als ondergeschikt aan de mannelijke geestelijken. In de *Didascalia Apostolorum* staat onder andere een stuk over weduwen die gehoorzaam moeten zijn aan geestelijken en komen passages als deze meerdere malen voor: ‘And let them not act after their own will’.¹⁰⁸ Ook de *Apostolische Constitutie* benadrukt de gehoorzaamheid aan bisschoppen, priesters en diakenen en de celibataire vrouwen mogen zich vooral geen autoriteit toe-eigenen.¹⁰⁹

Zoals is gebleken, kwam het ideaalbeeld, dat onder andere kerkvaders hadden, niet geheel overeen met het gedrag dat celibataire vrouwen lijken te hebben vertoond in het vroege christendom. Dit komt deels door het paradoxale ideaal dat de kerkvaders hadden. Aan de ene kant kregen celibataire vrouwen goddelijke krachten toebedeeld en konden ze wonderen verrichten, maar aan de andere kant lijkt het erop dat ze nu en dan te dicht in de buurt kwamen van het gezag van de mannelijke geestelijken waarna ze vermanend werden toegesproken, zoals bleek uit de kerkorden. Wat ook niet overeen kwam met het ideaalbeeld dat de geestelijken hadden was het samenleven van celibataire vrouwen met celibataire mannen, beter konden ze met groepen vrouwen samenwonen die ook hadden gekozen voor het celibataire leven of anders bij de ouders. De celibataire vrouwen uit het vroege christendom voldeden met hun gedrag al met al niet altijd aan het ideaalbeeld van mannelijke geestelijken.

¹⁰⁷ Hippol., *Apostolische Traditie* xi.4-5.

¹⁰⁸ *Didascalia Apostolorum* XV.iii.8.

¹⁰⁹ *Constitutiones Apostolorum* III.1.7.

Conclusie

Kwamen de rollen die vrouwen hadden binnen het vroege christendom overeen met het ideaalbeeld dat kerkvaders en andere mannelijke geestelijken van hen hadden? Het antwoord hierop blijkt verrassend veelzijdig te zijn en sterk afhankelijk van de drie deelgebieden die te maken hadden met het leven van vroegchristelijke vrouwen: het religieuze domein, de huiselijke sfeer en het celibataire leven.

Uit het eerste hoofdstuk over het religieuze domein is gebleken dat er een duidelijk knelpunt bestond tussen het ideaalbeeld van geestelijken aan de ene kant en de rollen die vrouwen daadwerkelijk uitoefenden aan de andere kant. In de eerste eeuw leek er nog enige tolerantie te zijn ten overstaande van evangeliebediening door vrouwen. Later probeerden kerkvaders, mannelijke geestelijken en kerkorden echter de vrouwen steeds meer uit te sluiten van rollen binnen de kerk. Deze stellige reacties en de veelheid daarvan laten zien dat vrouwen wel degelijk deze rollen bleven uitoefenen.

In het huiselijke domein lagen de zaken anders. Er blijkt geen groot verschil te zijn tussen de rollen die vrouwen hadden en het ideaalbeeld dat er van hen bestond. Vrouwen in het vroege christendom hadden volgens de verschillende mannelijke geestelijken de taak om kinderen religieus op te voeden en het lijkt erop dat vrouwen dit ook werkelijk deden, er zijn namelijk geen bronnen gevonden waaruit blijkt dat vrouwen hierin ongehoorzaam waren. Op één gebied voldeden ze echter niet aan het ideaalbeeld: het gebruik van zoogvrouwen. Blijkbaar was deze gewoonte zo diepgeworteld dat vrouwen zoogvrouwen bleven gebruiken, al nam dit aantal naarmate de eeuwen vorderden wel af.

Vrouwen die kozen voor het celibataire leven voldeden ook niet altijd aan het ideaalbeeld van de kerkvaders. Celibataire vrouwen moesten voldoen aan voorbeelden als Maria of de vrouwen uit de apocriefe handelingen, wat in de praktijk niet zo makkelijk bleek te zijn. Uit de bronnen blijkt dat celibataire vrouwen soms te dicht bij het gezag van mannelijke geestelijken kwamen, waarna werd benadrukt dat ze vooral geen onderdeel waren van de geestelijkheid. Maar op één aspect van het celibataire leven kwam met name veel kritiek van geestelijken: celibataire vrouwen die samenwoonden met celibataire mannen.

Na het onderzoeken van deze drie deelgebieden, blijkt dat de rollen die vroegchristelijke vrouwen hadden in het Romeinse Rijk lang niet altijd overeenkwamen met het ideaalbeeld dat mannelijke geestelijken voor ogen hadden. Wel varieert de graad van verschil hierin tussen de drie deelgebieden. Binnen de religieuze sfeer was het verschil tussen het ideaalbeeld en de

rollen van vrouwen het grootst en binnen het huiselijke domein het kleinst. Dit verschil is te verklaren vanuit zowel de vrouwen als de mannelijke geestelijken.

In de praktijk was het voor vrouwen waarschijnlijk moeilijk om zich te vormen naar het ideaalbeeld binnen de religieuze sfeer. Vrouwen waren gewend vanuit het jodendom en het heidendom rollen binnen de kerk uit te voeren, wat ze dan ook bleven doen binnen het christendom. Binnen het huiselijke domein was dit anders. Vrouwen moesten hun kinderen religieus gaan opvoeden, wat uiteraard geen probleem was voor gelovige vrouwen. Wat wel een probleem was, was het gebruik van zoogvrouwen. Net als bij rollen binnen de kerk was ook dit een ingeworteld gebruik vanuit de niet-christelijke samenleving. Vrouwen die kozen voor een celibatair leven werden alom geprezen door andere christenen, maar moesten tegelijkertijd voldoen aan een onmogelijk ideaalbeeld: die van Maria. Dit was in de praktijk uiteraard niet te behalen. Het lijkt erop dat eeuwenoude gewoontes, zoals rollen vervullen binnen de kerk en het gebruik van zoogvrouwen, moeilijk sleten en de meeste kritiek kregen van kerkvaders en andere mannelijke geestelijken. Terwijl nieuwe idealen, kinderen religieus opvoeden en een celibatair leven lijden, snel werden omarmd door vrouwen.

Dat met name religieuze rollen een knelpunt waren voor mannelijke geestelijken is niet heel vreemd, dat was namelijk hun ‘territorium’. Ook celibataire vrouwen kwamen, hetzij in mindere mate, in de buurt van de rollen die mannen hadden in het vroege christendom. Dit zou ook verklaren waarom er een stuk minder verschillen zitten tussen het ideaalbeeld en de rollen die vrouwen hadden binnen het huiselijke domein. Dat was namelijk veel meer een ver-van-mijn-bed-show voor geestelijken, velen van hen waren immers celibatair en hadden dus geen vrouw en kinderen. Het lijkt erop dat hoe dichterbij vrouwen kwamen bij het gezag van mannelijke geestelijken en hoe meer hun rollen gingen lijken op die van mannen, hoe scherper zij hun ideaalbeeld gingen vormen en kritiek gingen uiten op vrouwen en hun rollen binnen de kerk.

In deze scriptie is er zoveel mogelijk gebruik gemaakt van primaire bronnen om op die manier een zo volledig mogelijk beeld te geven van vrouwen en geestelijken in het vroege christendom. Echter, doordat dit onderzoek zich heeft gericht op het gehele Middellandse Zeegebied komen de getrokken conclusies mogelijkerwijs niet overeen met sommige lokale ideeën. In bepaalde gebieden kunnen de rollen van vrouwen en ideaalbeelden van geestelijken verschillen met de grote lijnen die in dit paper aan de orde zijn gekomen. Daarom zou er meer onderzoek moeten worden gedaan naar lokale gewoonten en ideeën om zo een steeds completer antwoord te kunnen geven op de vraag of het ideaalbeeld overeenkwam met de

rollen die vrouwen hadden. Een andere suggestie voor verder onderzoek is kijken naar andere domeinen in het leven van vroegchristelijke vrouwen en om die te vergelijken met het ideaalbeeld. Bijvoorbeeld de rol van de vrouw in het huwelijk of op het gebied van gezondheid, waarin vrouwen onder andere optraden als verpleegsters.

Literatuurlijst

Primaire bronnen:

Ambrosius van Milaan, *Epistulae*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/3409.htm> (4 januari 2017).

Augustinus van Hippo, *Confessiones*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/1101.htm> (18 december 2017).

Augustinus van Hippo, *Sermones*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/1603.htm> (18 december 2017).

Augustinus van Hippo, *De Cura Pro Mortuis Gerenda*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/1316.htm> (18 december 2017).

Basilius van Caesarea, *Epistulae*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/3202.htm> (4 januari 2018).

De Bijbel, in: The Gideons International Nederland, *Het Nieuwe Testament en de Psalmen* (2013).

Codex Theodosianus, in: Clyde Pharr, *The Theodosian Code and Novels and the Sirmondian Constitutions: A Translation with Commentary, Glossary, and Bibliography* (New Jersey 2008).

Concilie van Ancyra, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/3802.htm> (4 januari 2018).

Concilie van Nicea, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/3801.htm> (4 januari 2018).

Constitutiones Apostolorum, in: Alexander Roberts, *Ante-Nicene Fathers, Volume 7: Lactantius, Venantius, Asterius, Victorinus, Dionysius, Apostolic Teaching and Constitutions, 2 Clement, Early Liturgies*.

Cyprianus, *Epistulae*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/0506.htm> (4 januari 2018).

Didascalia Apostolorum, in: Hugh Connolly, *Didascalia Apostolorum: The Syriac Version Translated and Accompanied by the Verona Latin Fragments* (Eugene 2009).

Eusebius van Emesa, *Homilia*, in: Eligius Buytaert, *Eusèbe d'Émèse: Discours conservés en Latin* (Leuven 1957).

Gelasius I, *Decreet*, in: Ross Shepard Kraemer, *Her Share of the Blessings: Women's Religions among Pagans, Jews, and Christians in the Greco-Roman World* (Oxford 1994).

Gregorius van Nyssa, *De Virginitate*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/2907.htm> (4 januari 2018).

De Handelingen van Johannes, in: M.R. James, <http://gnosis.org/library/actjohn.htm> (28 december 2017).

De Handelingen van Paulus en Thekla, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/0816.htm> (4 januari 2018).

De Handelingen van Petrus, in: M.R. James, <http://gnosis.org/library/actpete.htm> (28 december 2017).

De Handelingen van Thomas, in: M.R. Jamers, <http://gnosis.org/library/actthom.htm> (28 december 2017).

Hieronymus, *Epistulae*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/3001.htm> (4 januari 2017).

Hippolytus van Rome, *Apostolische Traditie*, in: Gregory Dix, *The Treatise on The Apostolic Tradition of St Hippolytus of Rome* (Londen 1937).

Ignatius van Antiochië, *Brief aan de Smyrnaeërs*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/0109.htm> (4 januari 2018).

Ignatius van Antiochië, *Brief aan Polycarpus*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/0110.htm> (4 januari 2018).

Inscriptiones Latinae Selectae, in: Hermann Dessau, *Inscriptiones latinae selectae* (1892-1916).

Ireneüs van Lyon, *Adversus Haereses*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/0103.htm> (4 januari 2018).

Johannes Chrysostomus, *Ad Viduam Iunioem*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/1904.htm> (4 januari 2018).

Pseudo-Clemens, *Twee Brieven over Maagdelijkheid*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/0803.htm> (4 januari 2018).

Socrates Scholasticus, *Historia Ecclesiastica*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/2601.htm> (4 januari 2018).

Synode van Elvira, in: Karl von Hefele, *A History of the Christian Councils, From the Original Documents, to the Close of the Council of Nicaea A.D. 325* (Edinburgh 1883).

Tertullianus, *De Baptismo*, in: Kevin Knight, <http://www.newadvent.org/fathers/> (19 december 2017).

Voorschriften van Athanasius van Alexandrië, in: Wilhelm Riedel en Walter Crum, *The Canons of Athanasius of Alexandria. The Arabic and Coptic Versions* (Londen 1904).

Bibliografie:

Aasgaard, Reidar, 'Children in Antiquity and Early Christianity: Research History and Central Issues', *Familia* 33 (2006) 23-46.

Bassler, Jouette, *Abingdon New Testament Commentaries: 1 & 2 and Titus* (Nashville 1996).

Bilezikian, Gilbert, *Beyond Sex Roles: What the Bible Says About a Woman's Place in Church and Family* (Ada 2006).

Bradley, Keith, *Discovering the Roman Family: Studies in Roman Social History* (New York 1991).

Bradshaw, Paul, *The Search for the Origins of Christian Worship: Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* (Londen 1992).

Brown, Peter, *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity* (New York 1988).

Burrus, Virginia, 'Word and Flesh: The Bodies and Sexuality of Ascetic Women in Christian Antiquity', *Journal of Feminist Studies in Religion* 10 (1994) 1, 27-51.

Cameron, Averil, 'Virginity as Metaphor: Women and the Rhetoric of Early Christianity', in: Averil Cameron (red.), *History as Text. The Writing of Ancient History* (Londen 1989) 181-205.

Cardman, Francine, 'Women, Ministry, and Church Order in Early Christianity', in: Ross Shepard Kraemer en Mary Rose D'Angelo (red.), *Women and Christian Origins* (Oxford 1999) 300-329.

Castelli, Elizabeth, 'Virginity and Its Meaning for Women's Sexuality in Early Christianity', *Journal of Feminist Studies in Religion* 2 (1986) 1, 61-88.

Clark, Elizabeth, 'Ascetic Renunciation and Feminine Advancement: A Paradox of Late Ancient Christianity', *Anglican Theological Review* 63 (1981).

Clark, Elizabeth, *Jerome, Chrysostom, and Friends: Essays and Translations* (New York 1979).

Clark, Gillian, *Women in Late Antiquity: Pagan and Christian Lifestyles* (Oxford 1993).

Cooper, Kate, *The Virgin and the Bride: Idealized Womanhood in Late Antiquity* (Cambridge 1996).

Corrington Streete, Gail, 'Women as Sources of Redemption and Knowledge in Early Christian Traditions', in: Ross Shepard Kraemer en Mary Rose D'Angelo (red.), *Women and Christian Origins* (Oxford 1999) 330-354.

MacDonald, Margaret 'Rereading Paul: Early Interpreters of Paul on Women and Gender', in: Ross Shepard Kraemer (red.), *Women and Christian Origins* (Oxford 1999) 236-253.

MacDonald, Margaret, *The Power of Children: The Construction of Christian Families in the Greco-Roman World* (Waco 2014).

Mueller, Joseph, 'The Ancient Church Order Literature: Genre or Tradition?' *Journal of Early Christian Studies* 15 (2007) 3, 337-380.

Nathan, Geoffrey, *The Family in Late Antiquity: The Rise of Christianity and the Endurance of Tradition* (Londen 2000).

Shepard Kraemer, Ross, *Her Share of the Blessings: Women's Religions Among Pagans, Jews, and Christians in the Greco-Roman World* (Oxford 1994).